

ks. Józef Stala¹

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Rodzina XXI wieku w perspektywie nauczania Jana Pawła II

Ojciec święty Jan Paweł II ubogacił teologię rodziny poprzez podkreślenie i wzmocnienie godności osoby ludzkiej, a także wskazanie integralnej wizji człowieka oraz jego oryginalności i niepowtarzalności. Bazując na normie personalistycznej, tworzył koncepcję wychowania uznającą godność człowieka jako osoby stworzonej na obraz i podobieństwo Boga. Ujmując rodzinę przede wszystkim jako wspólnotę osób (*communio personarum*), ojciec święty ukazywał rodzinę chrześcijańską jako wspólnotę dialogu z Bogiem, wspólnotę wierzącą i ewangelizującą oraz wspólnotę w służbie drugiemu człowiekowi. Szczególną rolę w rodzinie pełnią rodzice chrześcijańscy, którzy – zdaniem Jana Pawła II – czerpiąc szczególnie z sakramentu chrztu, bierzmowania i małżeństwa, włączają się w sprawy rodziny poprzez zrodzenie i chrześcijańskie wychowanie dzieci, wspieranie ich dojrzewania w wierze, wychowanie do szacunku i służby życiu, wychowanie do czystości, przygotowanie do wyboru powołania. Rodzina chrześcijańska czerpie z przykazania miłości, ubogaca się modlitwą, sakramentami oraz

¹ Ks. Józef Stala – kapłan diecezji tarnowskiej, profesor nauk teologicznych (katechetyka), profesor zwyczajny Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, prorektor do spraw potencjału naukowego i współpracy międzynarodowej tego uniwersytetu. Kierownik Katedry Nauk Pedagogiczno-Katechetycznych na Wydziale Teologicznym Sekcja w Tarnowie. Wykładowca katechetyki i kierownik pedagogizacji w tymże wydziale.

liturgią i dzięki temu realizuje wychowanie młodego pokolenia. Jednak przybierające na sile zjawiska, takie jak globalizacja, konsumpcjonizm, technicyzacja, subiektywizacja, relatywizm, dominacja technologii informacyjno-komunikacyjnych, manipulacja, szczególnie u początku i na końcu ludzkiego życia, w znacznym stopniu doprowadzają do osłabienia wrażliwości człowieka na wartości religijne oraz prowadzą do budowania humanizmu bez Boga. Papież obiektywnie patrzył na sytuację i rolę rodziny w XXI wieku, stąd w swoim nauczaniu podejmował zagadnienia wartości i znaczenia rodziny, a jednocześnie wskazywał sposoby umacniania rodziny niszczonej przez cywilizację śmierci. Wskazane przez niego problemy pozostają nadal aktualne i wymagają podjęcia konkretnych działań pastoralnych. W związku z tym w niniejszym artykule zostaną przypomniane wyzwania stawiane przez Jana Pawła II wobec rodziny na początku III tysiąclecia.

1. Rozpoznanie sytuacji rodziny żyjącej na przełomie XX i XXI wieku

Ojciec święty Jan Paweł II podkreślał potrzebę rozwoju zarówno człowieka, jak i całego społeczeństwa w XXI wieku, ale jednocześnie wskazywał wiele wynikających z niego niebezpieczeństw. Będąc bezpośrednim świadkiem i uczestnikiem wydarzeń, szczególnie podczas II wojny światowej, papież od rozpoczęcia pontyfikatu wskazywał, że wiek XX był strasliwym czasem, w którym ludzie wyrządzili sobie nawzajem mnóstwo krzywd. Przecież wiek XX, szczególnie za sprawą nazizmu i komunizmu, był przepełniony pogardą dla człowieka², ale niestety zakończenie II wojny światowej nie oznaczało pokoju, ale rozpoczęło kolejny konflikt między dwoma blokami ideologicznymi – Wschodem i Zachodem. Także w późniejszym czasie ojciec święty obserwował nie do końca zrealizowane nadzieje na lepszy świat po upadku systemu komunistycznego w krajach Europy Środkowo-

² Por. Jan Paweł II, enc. *Redemptor hominis* [dalej: RH], 17; Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św. z okazji Dnia modlitw o pokój w Europie*, 3, [w:] *Przemówienia i homilie Ojca Świętego Jana Pawła II*, red. J. Poniewierski, Kraków 1997, s. 104–108.

-Wschodniej. Odnosząc się do zburzenia muru berlińskiego, przypominał, że po upadku muru widzialnego powstał niestety niewidzialny mur, dzielący kontynent europejski i przebiegający poprzez serca ludzkie: lęk, agresja, brak zrozumienia dla odmienności religijnej, rasowej czy politycznej³.

Jan Paweł II zwracał uwagę na sytuację, w której znalazła się współczesna rodzina, prezentując zarówno jej pozytywne, jak i negatywne aspekty. Podkreślał, iż aktualnie promuje się wolność osobistą, i zwracał uwagę na relacje między osobami w małżeństwie. Wskazywał na godność kobiety i poddawał jej perspektywy rozwojowe, podkreślał znaczenie odpowiedzialnego rodzicielstwa i wzmacniania godności dziecka oraz jego specyficzne potrzeby rozwojowe. Odsłaniał również potrzebę więzi między rodzinami, a także między rodzinami i Kościołem, podkreślając konieczność działania eklezjalnego na rzecz małżeństwa i rodziny. Równocześnie ujawniał wiele niepokojących objawów osłabienia lub nawet niszczenia małżeństwa i rodziny, do których niewątpliwie należą fałszywe pojmowanie niezależności od osób, zaburzenie autorytetu osób starszych, w tym rodziców i dziadków, łatwa legislacyjnie dostępność rozwodów, plaga niszczenia człowieka u jego początków i utrwalanie mentalności przeciw życiu, wskazywanie czynnika ekonomicznego jako najważniejszego w procesie budowania i kształtowania rodziny, narastająca dysproporcja między rodzinami żyjącymi w kulturze północnoatlantyckiej a rodzinami tzw. trzeciego świata, odrzucanie norm moralnych i etycznych związanych z życiem małżeńskim i rodzinnym. Wskazywane przez ojca świętego niepokojące zjawiska wpływające na małżeństwo i rodzinę winny stać się bodźcem do pogłębionej refleksji nad małżeństwem i rodziną oraz ich znaczeniem dla społeczeństwa i Kościoła. Szczególnie istotne – zdaniem papieża – jest przywracanie pierwotnego zamysłu Boga wobec małżeństwa i rodziny zgodnie z odniesieniem się do

³ Por. Jan Paweł II, enc. *Sollicitudo rei socialis*, 4; Jan Paweł II, enc. *Dominum et vivificantem*, 11; Jan Paweł II, *Przemówienie w siedzibie Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości, Haga, 13 V 1985*, 6, [w:] *Przemówienia i homilie Ojca Świętego Jana Pawła II*, dz. cyt., s. 221–230; L. Kieres, *Uniwersalne znaczenie roku 1989 i rola Jana Pawła II*, [w:] *Nowy porządek wolności. Etyka społeczna Jana Pawła II – wizja dla zjednoczonej Europy*, red. Ch. Böhr i S. Raabe, tłum. M. Kurkowska, Kraków–Warszawa 2007, s. 120–124; J. Lewandowski, *Perspektywy pokoju u papieża: bł. Jana XXIII i Jana Pawła II*, [w:] *Problematyka pokoju u papieża Jana XXIII i Jana Pawła II. W 25 rocznicę pontyfikatu Jana Pawła II i 40 rocznicę „Pacem in terris”*, red. J. Lewandowski, Ząbki 2004, s. 51.

aktu stworzenia i zbawienia⁴. Uznając i rozumiejąc aktualne zagrożenia, przed jakimi stają małżeństwo i rodzina, Jan Paweł II podawał konkretne wymagania, iż trzeba kochać rodzinę, czyli cenić jej wartości i możliwości, ale również rozpoznawać niebezpieczeństwa i zło, które jej zagraża, a także przyczyniać się do kształtowania środowiska sprzyjającego jej rozwojowi. Szczególnie znaczące jest wspieranie rodziny osłabionej i zniechęconej, by przywrócić jej nadzieję i zaufanie, aby mogła dotrzeć do prawdy o sobie i odważnie pójść za Jezusem Chrystusem⁵.

2. Niebezpieczeństwa i wyzwania filozoficzno-teologiczne

Poszukując powodów zjawisk wpływających na sytuację rodziny, a także zadając pytania o kondycję moralną współczesnego człowieka, ojciec święty Jan Paweł II podkreślał ważne przyczyny filozoficzno-teologiczne, kulturowe i społeczne. Papież wskazywał grzech, który według niego stanowił dramatyczne zaprzeczenie tego, kim jest Bóg jako Stwórca w odniesieniu do człowieka, jak również kim jest człowiek, którego rozumiał integralnie⁶. Papież uważał, iż człowiek żyjący w zatowiszonym, wykorzenianym w religii, tradycji oraz kultury świecie gubi orientację w systemie wartości⁷, a także

⁴ Por. Jan Paweł II, adhort. *Familiaris consortio* [dalej: FC], 4–10.

⁵ Por. FC 86; Jan Paweł II. *Mężczyzna i niewiastą stworzył ich. Odkupienie ciała a sakramentalność małżeństwa*, red. S. Dziwisz, J. Kowalczyk, T. Rakoczy, Watykan 1986; J. Stala, E. Osewska, *Anders erziehen in Polen. Der Erziehungs- und Bildungsbegriff im Kontext eines sich ständig verändernden Europas des XXI. Jahrhunderts*, Tarnów 2009; J. Stala, *Familienkatechese in Polen um die Jahrhundertwende. Probleme und Herausforderungen*, Tarnów 2008; *Religious education / catechesis in the family. A European perspective*, red. E. Osewska, J. Stala, Warszawa 2010; J. Stala, *W kierunku integralnej edukacji religijnej w rodzinie. Próba refleksji nad nauczaniem Jana Pawła II w kontekście polskich warunków*, Tarnów 2010.

⁶ Por. RH 15–16; Jan Paweł II, enc. *Veritatis splendor* [dalej: VS], 30–40; Jan Paweł II, enc. *Evangelium vitae* [dalej: EV] 18–19; Jan Paweł II, adhort. apost. *Christifideles laici* [dalej: ChL], 5; FC 37; Jan Paweł II, adhort. apost. *Vita consecrata* [dalej: VC], 88; S. Wielgus, *Tragiczna alternatywa życia bez Boga*, [w:] *Głosić Jezusa – Droge – Prawdę – Życie*, red. J. Misiurek, Lublin 1997, s. 12; J. Mariański, *Religia i Kościół w społeczeństwie pluralistycznym*, Lublin 1993, s. 188; W. Czamara, *Przemiana religijno-moralna współczesnego człowieka w nauczaniu Jana Pawła II*, Poznań 1997, s. 39.

⁷ Por. VS 35; Jan Paweł II, *Istota, wielkość i odpowiedzialność sztuki i publicystyki. Przemówienie do artystów i dziennikarzy*, [w:] Jan Paweł II, *Wiara i kultura. Dokumenty, przemówienia, homilie*,

doświadcza aksjologicznej pustki. W wielu krajach Europy Wschodniej już po upadku komunizmu daje się zauważyć niebezpieczeństwo połączenia demokracji i relatywizmu etycznego, negującego zasady, na których oparta jest godność i cały rozwój człowieka⁸.

Według papieża Jana Pawła II ważnym czynnikiem wpływającym na zauważalny kryzys rodziny jest lekceważenie sakramentu małżeństwa i obniżanie wartości samego małżeństwa i rodziny, a wzmacnianie znaczenia jednostki⁹. Nadto dramatycznym zjawiskiem charakterystycznym dla obecnych społeczeństw jest rozpad wielu małżeństw i rodzin, który niejednokrotnie jest poprzedzany konfliktami rozchodzących się rodziców¹⁰. Zauważalne jest także obniżanie się etosu życia małżeńskiego, którego wyrazem są coraz liczniejsze zdrady małżeńskie¹¹.

Współczesna cywilizacja, która ma wpływ na formowanie dzisiejszych społeczeństw, bazuje zwłaszcza na postępie, nauce, technice, produkcji. Jednak jej zasadniczym celem nie jest człowiek, ale liczba oraz jakość produktów. Ojciec święty Jan Paweł II, będąc obrońcą osoby i rodziny jako wspólnoty osób, wielokrotnie podkreślał, że XX wiek dostarczył

Rzym–Lublin 1998, s. 94; L. Boeve, *Uniwersalność prawdy religijnej w kontekście postmodernizmu*, [w:] *Kościół w czasach Jana Pawła II*, red. M. Rusecki, K. Kaucha, J. Mastej, Lublin 2005, s. 159–172; J. Bagrowicz, *Godność osoby fundamentem wychowania*, [w:] *Wychowanie na rozdrożu. Personalistyczna filozofia wychowania*, red. F. Adamski, Kraków 1999, s. 112.

⁸ Por. Jan Paweł II, enc. *Centesimus annus* [dalej: CA], 44–46; VS 35; Jan Paweł II, *Przemówienie do młodzieży na Westerplatte*, Gdańsk, 12 VI 1987, [w:] Jan Paweł II, *Odwagi! Ja jestem, nie bójcie się*, Poznań 1987, s. 112; Jan Paweł II, *Od praw człowieka do praw narodów. Przemówienie do Zgromadzenia Ogólnego ONZ, „L'Osservatore Romano”* 11–12 (1995), s. 7–8; S. Nagy, *Europa na rozdrożu. Jana Pawła II wizja Europy*, [w:] *Kościół w czasach Jana Pawła II*, dz. cyt., s. 393–399; A. Szostek, *Zbawcza misja Kościoła dziś według adhortacji Ecclesia in Europa*, [w:] *Kościół w czasach Jana Pawła II*, dz. cyt., s. 401–41.

⁹ Por. Jan Paweł II, *List do rodzin* [dalej: LR], 16; FC 53; II Polski Synod Plenarny (1991–1999), Poznań 2001, 27–28; T. Żmuda, *Postulaty moralno-religijnej odnowy rodziny w nauczaniu Jana Pawła II*, Kraków 2007, s. 32–35; W. Majkowski, *Czynniki dezintegracji współczesnej rodziny polskiej*, Kraków 1997, s. 24–30.

¹⁰ Por. L. Kocik, *Wzory małżeństwa i rodziny*, Kraków 2002, s. 282; H. Cudak, *Funkcjonowanie dzieci z małżeństw rozwiedzionych*, Toruń 2005; J. Banach, *Jaka jest kondycja polskiej rodziny?*, [w:] *W poszukiwaniu katechezy rodziców. Studium teoretyczno-empiryczne. Problemy i wyzwania*, red. J. Stala, E. Osewska, Tarnów 2007, s. 13.

¹¹ Por. H. Krzysteczko, *Modele i wartości rodziny dawnej i współczesnej*, [w:] *Rodzina. Historia i współczesność. Studium monograficzne*, red. W. Korzeniowska, U. Szuścik, Kraków 2006, s. 135–136.

wielu przykładów niszczenia człowieka jako osoby, co doprowadzało do zniszczenia wspólnoty rodzinnej. Dlatego z obawą odnosił się do działań związanych z manipulacją człowieka, zwłaszcza podważających czy nawet negujących jego osobową godność¹². Papież wskazywał na jeden z największych paradoksów współczesnej mu epoki: człowiek wchodzący w okres „nowożytny” z przekonaniem o swojej „dojrzałości” oraz „autonomii” już u początku XXI wieku obawia się o swoją przyszłość¹³. Jan Paweł II podkreślał jednocześnie, że kryzys osoby wywołuje olbrzymi lęk wśród dzisiejszych społeczeństw, który najmocniej odczuwają ludzie świadomi aktualnej sytuacji człowieka i pozostający w relacji z Bogiem. Ojciec święty podkreślał, że właśnie potęgujący się relatywizm moralny i prawny, agnostycyzm religijny swoje ostateczne źródło mają w antropologii, bowiem wynikają przede wszystkim z zakłamania prawdy o człowieku¹⁴.

Duże niebezpieczeństwo wobec koncepcji człowieka Jan Paweł II widział również w globalizacji, która – pozbawiona otwarcia i współuczestnictwa – przechodzi bardziej w źródło wykluczania oraz spychania na margines niż solidarnego współdziału wszystkich w produkcji i wymianie dóbr¹⁵. Do czynników pogłębiających duchową pustkę człowieka ojciec

¹² Por. EV 22–23; ChL 53; CA 25; SRS 47; K. Wojtyła, *Osoba i czyn*, Kraków 2000, s. 482–485; K. Wojtyła, *Miłość i odpowiedzialność*, Lublin 1986, s. 120; K. Wojtyła, *Człowiek w polu odpowiedzialności*, Rzym–Lublin 1991, s. 52–53; J. Stala, *Der Mensch als Person: Die bestimmende Grundlage für Johannes Paul II. in seinem Bild von der Familie*, „The Person and the Challenges” 2 (2012) 2, s. 41–59; E. Osewska, J. Stala, *Éducation religieuse et morale dans une école polonaise dans le contexte des transformations politiques*, „Studia Pastoralne” (2012) 8, s. 141–148; A. Rauscher, *Jan Paweł II o prawach człowieka*, „Ethos” 6 (1993), s. 65–80; M. Pokrywka, *Prymat osoby ludzkiej w życiu społecznym*, „Roczniki Teologiczne” 3 (2000), s. 209–227; T. Borutka, *Prawa osoby ludzkiej podstawą życia społecznego w świetle nauczania Kościoła*, Kraków 2000, s. 128.

¹³ Por. RH 13–17; Jan Paweł II, *Przemówienie do Zgromadzenia Ogólnego ONZ*, Nowy Jork, 5 X 1995, [w:] *Przemówienia i homilie Ojca Świętego Jana Pawła II*, dz. cyt., 16; Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św. w Turynie*, 13 IV 1980, [w:] *Przemówienia i homilie Ojca Świętego Jana Pawła II*, dz. cyt., s. 473–481.

¹⁴ Por. S. Pyszka, *Godność osoby ludzkiej jako podstawa nauczania społecznego Jana Pawła II*, [w:] *Testament społeczny Jana Pawła II*, red. J. Kupny, M. Łuczak, Katowice 2006, s. 12–13; S. Nowosad, *Orędzie moralne Jana Pawła II jako pamięć i tożsamość Kościoła*, [w:] *Kościół w czasach Jana Pawła II*, dz. cyt., s. 134–135.

¹⁵ Por. Jan Paweł II, *adhort. apost. Ecclesia in Europa* [dalej: EiE]; Jan Paweł II, *Pokój jest wartością, która nie zna podziałów. Orędzie na Światowy Dzień Pokoju*, [w:] *Orędzia Ojca Świętego Jana*

święty zaliczał również konsumpcjonizm, bowiem zauważał, że chociaż pragnienie tzw. „lepszego życia” nie jest niczym złym samo w sobie, to jednak już postawa *carpe diem* zasłania człowiekowi prawdziwą radość¹⁶. Jednocześnie przypominał, że wiele społeczeństw ma trudności z budowaniem jedności, z relacjami międzyludzkimi, a także z samą komunikacją międzyosobową. Wydaje się, iż ważną cechą masowej kultury jest jednolitość oraz powszechność: cały świat bombardowany jest tymi samymi wiadomościami, ogląda takie same serie telewizyjne, słucha tej samej muzyki, jak również ubiera się, mieszka, wypoczywa, żyje tak samo¹⁷. W tym kontekście mocno podkreślał konieczność budowania w rodzinie wspólnoty, która jest podstawą edukacji ku wartościom i przyczynia się do formacji wiary. Samo doświadczenie wspólnoty rodzinnej nie tylko wzmacnia jedność poszczególnych członków rodziny, ale także buduje komunie rodziny z Jezusem Chrystusem.

Jan Paweł II jednocześnie podkreślał, iż również współczesna nauka wydaje się bardziej nastawiona na ograniczanie, a nawet unicestwianie źródeł życia niż na jego obronę¹⁸, bowiem na przykład współczesna medycyna, gubiąc swój wymiar etyczny, odbiera nierzadko status osobowy ludzkiemu płodowi oraz manipuluje życiem i jego jakością. Jego zdaniem narodziny i śmierć – dwa fundamentalne i najbardziej znaczące zdarzenia w życiu

Pawła II, red. J. Jenot, P. Ślabeek, Kraków 1998, s. 71; L. Dyczewski, *Tożsamość społeczno-kulturowa w globalizującym się świecie*, „Kultura i Społeczeństwo” (2000) 1, s. 27–42; M. Golka, *Cywilizacja, Europa, globalizacja*, Poznań 1999; A. Gwiazda, *Globalizacja i regionalizacja gospodarki światowej*, Toruń 2000; Z. Bauman, *Globalizacja: i co z tego dla ludzi wynika*, przekł. E. Klekot, Warszawa 2000.

¹⁶ Por. CA 36; Jan Paweł II, *Poszukiwanie prawdy i kształtowanie młodych do prawdziwej wolności człowieka. Przemówienie na Uniwersytecie w Padwie*, [w:] Jan Paweł II, *Wiera i kultura...*, dz. cyt., s. 163–164; Jan Paweł II, *Wolność, współdziałanie, uniwersalność, służba człowiekowi – warunkiem prawdziwego rozwoju kultury. Przemówienie do naukowców i przedstawicieli świata uniwersyteckiego*, Madryt 3 XI 1982, [w:] Jan Paweł II, *Wiera i kultura...*, dz. cyt., s. 183; Jan Paweł II, *Orędzie na światowy dzień młodzieży XVI*, 6.

¹⁷ Por. Z. Sareło, *Postmodernistyczny styl myślenia i życia*, [w:] *Postmodernizm. Wyzwanie dla chrześcijaństwa*, red. Z. Sareło, Poznań 1995, s. 14–18.

¹⁸ Por. RH 15; EV 69–74; VS 54–56; Jan Paweł II, enc. *Fides et ratio*, 82; Ee 9; FC 42; ChL 39–40; Jan Paweł II, *Etyka – fundament życia ludzkiego we wszystkich jego wymiarach*, 28 IX 1991, „L'Osservatore Romano” 11 (1991), s. 31; Jan Paweł II, *Pierwszym prawem człowieka jest prawo do życia. Spotkanie z parlamentarzystami w rezydencji arcybiskupów w Warszawie (08.06.1991)*, [w:] *Czwarta pielgrzymka Jana Pawła II do ojczyzny*, „Currenda” (1992) 1–3, s. 142.

człowieka – ulegają procesowi depersonalizacji i zinstytucjonalizowania¹⁹. Ojciec święty wskazywał, że taka sytuacja jest przede wszystkim wynikiem odłączania dzisiejszej kultury od Boga, a w konsekwencji od prawdy i etosu²⁰. Wielokrotnie podkreślał, iż ludzkie życie jest zagrożone zwłaszcza wówczas, kiedy jest najbardziej słabe i kruche, czyli przed narodzinami (aborcja) oraz podczas umierania (eutanazja)²¹. Przejawem olbrzymiej niesprawiedliwości społecznej dla ojca świętego był również śmiertelność głód, z którego powodu cierpią miliony ludzi na świecie²².

Jan Paweł II mówił, że wojna i terroryzm, którymi żył świat, są również zjawiskami zagrażającymi współczesnej rodzinie, zmuszającymi rodzinę do porzucenia swojego miejsca zamieszkania, sąsiadów oraz przyjaciół i poszukiwania nowego, bezpieczniejszego miejsca. Papież sądził, że dzisiejszy klimat sceptycyzmu, nihilizmu i niepokoju egzystencjalnego powoduje osłabienie kondycji człowieka i w konsekwencji wspólnoty rodzinnej, a ostatecznie prowadzi do kryzysu sensu życia, który niesie ze sobą tendencje pesymistyczne i katastroficzne²³. Tutaj doświadczenie i mądrość starszego pokolenia mogą pomóc w odkryciu, że mimo aktualnych problemów, kłopotów życie ludzkie zawsze ma sens i znaczenie.

¹⁹ Por. EV 2–5; CA 54; VS 50; ChL 38; DV 57; Jan Paweł II, *Chrystus Nadzieją, która nie zawodzi. Modlitewne czuwanie w Cherry Creek State*, Denver 14 VIII 1993, „L'Osservatore Romano” 11 (1993), s. 29; Jan Paweł II, *Orędzie na Wielkanoc* 1995, 4; J. Makselon, *Problem postaw wobec śmierci*, „Roczniki Filozoficzne” 4 (1980), s. 172–181.

²⁰ Por. RH 10; EV 21–23; Jan Paweł II, enc. *Humane vitae* [dalej: HV], 14; FC 6–8; KPR 3–4; Jan Paweł II, *W imię przyszłości kultury. Przemówienie w UNESCO*, Paryż 2 VI 1980, [w:] Jan Paweł II, *Wiara i kultura...*, dz. cyt., s. 60; Jan Paweł II, *W waszych rękach znajduje się orędzie Ewangelii życia. Msza św. na zakończenie VIII Światowego Dnia Młodzieży*, Denver 15 VIII 1993, „L'Osservatore Romano” 11 (1993), s. 32; W. Bołoz, *Promocja osoby w rodzinie*, Warszawa 1998, s. 140–148.

²¹ Por. EV 15; DV 57; FC 30; ChL 48; Jan Paweł II, *Przemówienie do osób trzeciego wieku w Walencji*, Hiszpania 8 XI 1982, [w:] Jan Paweł II, *O cierpieniu. Wypowiedzi Ojca Świętego do chorych i pracowników służby zdrowia (1978–1982)*, Warszawa 1985, s. 255; Jan Paweł II, *List Ojca Świętego Jana Pawła II „Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku”*, Tarnów 1999, 9; *Życie i śmierć. Wyzwania działalności charytatywnej*, red. J. Stala, Tarnów 2012; K. Piróg, *Starość w nauczaniu Jana Pawła II*, [w:] *Ochrona życia i zdrowia człowieka w nauczaniu Jana Pawła II*, red. J. W. Czartoszewski, Warszawa 2006, s. 221.

²² Por. DV 57; EV 10.

²³ Por. VS 4; Jan Paweł II, *Przemówienie do V Sympozjum Biskupów Europy zorganizowanego przez Radę Konferencji Europejskich*, 5 X 1982, [w:] *Co Jan Paweł II mówi o zjednoczeniu Europy*, układ i oprac. P. Dyrda, tłum. E. Rogowiec, Kraków 2003, s. 41–42.

Natomiast aktualnie trudne lub problematyczne doświadczenia mogą w przyszłości okazać się bardzo cenne i wartościowe. Za podstawowe wyzwanie stojące przed współczesną rodziną papież uważał zwłaszcza pogłębiający się kryzys wiary. Analizując współczesny ateizm, przypominał, iż osłabienie wiary wielokrotnie opiera się jedynie na motywach czysto praktycznych, które pozbawione są wysiłku głębszej refleksji i poszukiwań. Przypominał, że „uśmiercenie” Boga, zawsze prowadzi do „śmierci” człowieka²⁴.

3. Nowe wyzwania społeczno-kulturowe

Oprócz dotychczasowych wyzwań stojących przed współczesną rodziną ojciec święty Jan Paweł II wskazywał jeszcze na nowe odniesienia społeczno-kulturowe, zwłaszcza usiłujące zmienić samą koncepcję rodziny oraz próbujące rozszerzać jej klasyczne rozumienie przez włączanie nowych znaczeń tego pojęcia do polityki społecznej państw²⁵. Papież nazywał „chorą cywilizacją” wszelkie próby odrywania od pełnej prawdy o człowieku jako mężczyźnie i kobiecie czy różnego rodzaju propozycje innych niż rodzina form życia wspólnotowego²⁶. Ojciec święty przypominał jednocześnie, że to właśnie rodzina jest obecnie wymownym odzwierciedleniem sytuacji kryzysu społeczeństwa, czego przykładem

²⁴ Por. CA 19; ChL 34; Jan Paweł II, adhort. apost. *Pastores dabo vobis*, 7; DV 56; EV 21–22; Jan Paweł II, adhort. apost. *Catechesi tradendae*, 57; EiE 7–8.

²⁵ Por. *Rodzina należy do dziedzictwa ludzkości. List Papieża Jana Pawła II do głów państw*, 19 III 1994, [w:] Jan Paweł II, *Rodzino, co mówisz o sobie? Dokumenty i przemówienia papieskie w Roku Rodziny*, Kraków 1995, s. 129; *W trosce o rodzinę. W poszukiwaniu prawdy, dobra i piękna*, red. M. Ryś, M. Jankowska, Warszawa 2007; *Rodzina na przełomie wieków*, red. K. Majdański, Łomianki 2000; *Homoseksualizm. Perspektywa interdyscyplinarna*, red. K. Slany, B. Kowalska, M. Śmietana, Kraków 2005; *Małżeństwo i rodzina w ponowoczesności. Szanse – zagrożenia – patologie*, red. W. Muszyński, E. Sikora, Toruń 2008, s. 200.

²⁶ Por. CA 39; LR 20; Papieska Rada ds. Rodziny, *Ludzka płciowość: prawda i znaczenie. Wskazania dla wychowania w rodzinie* 08 XII 1995, 6, [w:] *W trosce o życie. Wybrane dokumenty stolicy apostolskiej*, red. K. Szczygieł, Tarnów 1998, s. 493; T. Kordecki, *Promocja kultury przez media w nauczaniu Jana Pawła II*, Kraków 2008, s. 62; Ministerstwo Polityki Społecznej, *Strategia polityki społecznej na lata 2007–2013*, Warszawa 2005, s. 10.

jest konflikt zachodzący między ewangelicznym modelem rodziny a wzorcami, jakim hołduje współczesna cywilizacja²⁷.

Do negatywnych czynników zewnętrznych, które wpływają na przemianę rodziny, trzeba także zaliczyć pracę zawodową dorosłych członków rodziny. Więź rodziny jest osłabiana więziami społecznymi zawiązywanymi w miejscach pracy w oparciu o sprawy zawodowe. Nadto pracobolizm rodziców przynosi niepokojące oraz destrukcyjne skutki zarówno dla jednostki, rodziny, jak i społeczeństwa²⁸. Natomiast brak pracy jednego lub obojga rodziców wpływa na obniżenie dochodów całej rodziny, a nawet ich całkowity brak, co skutkuje dużymi trudnościami w realizacji funkcji ekonomicznej, ale i opiekuńczej oraz wychowawczej rodziny²⁹. Jan Paweł II uważał, że wymusza to dojrzałość osobową i religijną dorosłych członków rodziny, którzy nie lękając się ośmieszenia czy nawet odrzucenia ich przekonań religijnych, będą się nimi dzielić z młodszym pokoleniem. Należy także wypracować nowe modele wewnątrzrodzinnej komunikacji wartości i wiary, bowiem ich dotychczasowy przekaz międzypokoleniowy nie będzie już wystarczający.

Zachodzące zmiany społeczne, polityczne i kulturowe zdecydowanie oddziałują na przemianę struktury współczesnej rodziny i jej funkcji. Wielokrotnie rodzinę próbuje się zastąpić nie tylko mało trwałym związkiem kohabitacyjnym, ale również związkiem „na odległość” („partnerzy” mieszkają oddzielnie, niezależnie od siebie)³⁰. Należy także przypomnieć, że radykalny kierunek przeobrażeń rodzinno-mażeńskich we

²⁷ Por. ChL 40.

²⁸ Por. E. Łuczak, *Wielowymiarowa dysfunkcjonalność współczesnej rodziny*, [w:] *Małżeństwo i rodzina w ponowoczesności. Szanse – zagrożenia – patologie*, dz. cyt., s. 307; M. Kubiak, *Demograficzne uwarunkowania polityki rodzinnej państwa*, [w:] *Małżeństwo i rodzina w ponowoczesności. Szanse – zagrożenia – patologie*, dz. cyt., s. 24–25; U. Sztanderska, *Aktywność zawodowa kobiet w Polsce. Jakie szanse? Jakie rezultaty?*, [w:] *Szanse na wzrost dzietności – jaka polityka rodzinna*, red. I. Wóycicka, Gdańsk 2005, s. 43.

²⁹ Z olbrzymimi problemami borykają się zwłaszcza rodziny niepełne oraz rodziny wielodzietne. Por. Pełnomocnik Rządu do spraw Rodziny, *Raport o sytuacji polskich rodzin*, Warszawa 1998, s. 45; S. Dzięcielska-Machnikowska, *Jak żyją bezrobotni III Rzeczypospolitej*, Łódź 1993, s. 73.

³⁰ Por. K. Marzec-Holka, *Konkubinat – „nowy ład” społeczny czy wyjście z kryzysowej sytuacji życiowej?*, [w:] *Bezpieczeństwo rodziny w okresie transformacji ustrojowej*, red. H. Górecka, Olsztyn 1998, s. 74.

wspólnocie krajów jednoczącej się Europy przyjął w 2003 roku Parlament Europejski w Strasburgu, kiedy zaproponowano rozszerzenie pojęcia rodziny także o związki kohabitacyjne i homoseksualne³¹. Narzucane nowe wzory obyczajów, zachowań oraz stylu życia Europy Zachodniej coraz bardziej zaczynają również przenikać polską kulturę oraz polskie rodziny, ponieważ w ostatnich latach olbrzymia migracja Polaków w poszukiwaniu pracy³² powoduje, iż obserwowane w innych krajach powyższe wzory zachowań bywają przenoszone na grunt polski, do społeczeństwa polskiego. Rozdzielenie, nawet mimo dobrej woli współmałżonków, staje się bardzo często konsekwencją wyboru przez jednego z nich miejsca pracy w obcym kraju. Migracja jest dla polskich rodzin istotnym problemem, który zauważali Jan Paweł II oraz wiele osób zajmujących się rodziną na płaszczyźnie naukowej i praktycznej. Więź miłości małżeńskiej jest przecież procesem wzajemnego osobowego obdarowywania się małżonków zarówno na płaszczyźnie poznawczej, emocjonalnej, jak i behawioralnej. Zatem rozłąka małżonków burzy proces wzajemnego i osobowego bycia darem dla siebie, bowiem rozstanie w olbrzymim stopniu ogranicza, a nawet uniemożliwia proces komunikowania uczuć współmałżonkowi. Dłuższy czas przebywania poza granicami domu wpływa także negatywnie na praktyki religijne: uczestniczenie w mszach świętych oraz nabożeństwach. Oczywiście zarobkową migrację trzeba uznać za źródło ekonomicznego wsparcia rodziny oraz podniesienia jej bezpieczeństwa socjalnego, niestety w znacznym stopniu ogranicza ona realizację funkcji socjalizacyjno-wychowawczej rodziny. Brak obecności jednego z rodziców (zazwyczaj ojca) powoduje problemy wychowawcze wynikające z zasady,

³¹ Por. S. Kawula, *Rodzina współczesna: przeobrażenia i przyszłość*, [w:] *Wychowanie rodzinne w teorii i praktyce. Rozwój pedagogicznej orientacji familiologicznej*, red. A. W. Janke, Toruń 2008, s. 37–38.

³² Por. Wyjazdy zarobkowe. Szansa czy zagrożenie. *Perspektywa społeczno-moralna*, red. K. Glombik, P. Morciniec, Opole 2005; D. Kiercel, *Rodzice za granicą – perspektywa zmiany warunków bytowych a rozdzielenie systemu. Dylematy terapeutyczne*, [w:] *Małżeństwo i rodzina w ponowoczesności. Szanse – zagrożenia – patologie*, dz. cyt., s. 125–126; *Migracja – wyzwanie XXI wieku*, red. M. S. Zięba, Lublin 2008, s. 40; Z. Kawczyńska-Butrym, *Migracja – szansa czy zagrożenie rodziny*, [w:] *Małżeństwo i rodzina w ponowoczesności. Szanse – zagrożenia – patologie*, dz. cyt., s. 120; H. Koszałka, *Religijność katolików polskojęzycznych w Hamburgu*, Ząbki 2002; L. Dyczewski, *Polacy w Bawarii. Tożsamość etniczno-kulturowa. Wchodzenie w społeczeństwo niemieckie*, Lublin 1993.

że nieobecni nie wychowują, bowiem nie mają bezpośredniego kontaktu z dzieckiem. Rozłąka uniemożliwia również wspólne wykonywanie różnych zajęć, prac, a także wspólną rekreację, odpoczynek i spędzanie wolnego czasu. Powyższe przemiany rodziny oddziałują także na wielkość rodziny, która niestety wyraźnie maleje. Dlatego też słabnie zakres funkcji socjalizacyjno-wychowawczej oraz następują jej istotne przeobrażenia, także modeli kobiecości i męskości. Jednocześnie należy podkreślić, iż wkraczanie kobiet w obszary wcześniej dostępne jedynie mężczyznom nie spowodowało równoległego przejmowania przez mężczyzn w rodzinie tradycyjnych ról kobiet³³.

Jan Paweł II zwracał również uwagę na problem dzietności i starzenia się społeczeństw, szczególnie w krajach europejskich. Owe niepokojące trendy demograficzne trzeba interpretować nie tylko jako prosty efekt ogólnego kryzysu wartości, przyjmowania zachodnich wzorów czy też wzrastającego egoizmu, lecz również w kategoriach przystosowania indywidualnych działań i decyzji do zmienionych warunków politycznych, społecznych i ekonomicznych. Bowiem młodzi ludzie najpierw starają się osiągnąć określony poziom wykształcenia i stabilizacji ekonomicznej, a dopiero później decydują się na założenie rodziny i jej powiększanie³⁴. Tendencja do posiadania małej liczby dzieci czy też odkładanie w czasie planów powiększania rodziny jawi się jako zjawisko charakterystyczne dla prawie wszystkich obecnych społeczeństw kultury północnoatlantyckiej.

Poważnym i niewłaściwym zjawiskiem w dzisiejszych rodzinach staje się również zaniedbywanie i zniekształcanie ojcostwa, ale także i macierzyństwa, co powoduje, że młodzi ludzie nie zawsze doświadczają miłości ofiarnej i dbającej o godność człowieka. Szczególnie widoczny

³³ Por. K. Węgrzyn, *Kobieta w żywiole domowego ogniska*, [w:] *Małżeństwo i rodzina w ponowoczesności. Szanse – zagrożenia – patologie*, dz. cyt., s. 85; A. Sorkowicz, *Geniusz kobiety – kilka słów o feminizmie Jana Pawła II*, [w:] *Rodzina – w świetle zagrożeń realizacji dotychczasowych funkcji. Szkice monograficzne*, red. W. Korzeniowska, A. Murzyn, U. Szusick, Katowice 2007, s. 18–26.

³⁴ Por. SRS 25; Departament Badań Demograficznych GUS, *Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski do 2007 roku, notatka informacyjna*, Warszawa 2007, s. 5; *Wymiary życia społecznego. Polska na przełomie XX i XXI wieku*, red. M. Marody, Warszawa 2007; I. Kotowska, *Przemiany rodziny: polska a Europa*, [w:] *Szanse na wzrost dzietności – jaka polityka rodzinna*, dz. cyt., s. 20.

staje się obecnie kryzys ojcostwa. Do głównych tego przyczyn trzeba zaliczyć rozwój cywilizacji technicznej, która domaga się od mężczyzny coraz większego zaangażowania zawodowego, absorbującego olbrzymią część jego energii i zainteresowań³⁵. Należy także podkreślić czynnik ekonomiczny oraz kult sukcesu i kariery, które powodują, że praca wysuwa się na pierwszy plan – przed więzi rodzinne. Niepokój budzi również sytuacja zranienia emocjonalnego wielu młodych ludzi przez ich rodziców, a szczególnie ojców, gdyż negatywne wzory międzypokoleniowe przynoszą obraz ojca jako niewrażliwego lub oschłego. Powoduje to brak kontaktu emocjonalnego dziecka z ojcem, utratę jego autorytetu, a w przypadku dziewcząt częste poszukiwanie „opiekunczego ojca” w przypadkowo napotkanym mężczyźnie. Doświadczane zaburzenia relacji dzieci z ojcem oddziałują także na ich przyszłą wizję małżeństwa oraz rodziny. Dlatego jeśli ojciec nie wypełnia właściwie swojej roli, młode pokolenie dziewcząt wyrasta w przekonaniu, że lepiej zrezygnować z małżeństwa jako źródła nieustannych konfliktów³⁶. Negatywny wpływ mają również patologie życia małżeńskiego oraz rodzinnego, które wpływają destrukcyjnie na personalistyczny charakter interakcji domowników oraz na miejsce rodziny w społeczeństwie³⁷. Nadto w wielu współczesnych rodzinach zauważalne jest niebezpieczne zjawisko rywalizacji ekonomicznej oraz rywalizacji płci pomiędzy rodzicami, co burzy harmonię oraz jedność rodziny. Oprócz tego obok rodziny niepełnej pojawia się struktura rodzinna, która jest nazywana „wielokrotną” lub „wielorodzinną”, zbudowana na bazie poligamii sukcesywnej. Dlatego członkowie rodziny są zmuszani do nieustannych, psychologicznie trudnych negocjacji i wyborów, które są związane z „przyjmowaniem” do rodziny coraz to nowych osób należących

³⁵ Por. E. Badinter, *XY – tożsamość mężczyzny*, tłum. G. Przewłocki, Warszawa 1993, s. 32–33; J. Witczak, *Ojcostwo bez tajemnic*, Warszawa 1997, s. 10.

³⁶ Por. A. Garbarz, M. Lipska-Obuchowska, *Rozumienie ojcostwa dawniej a obecnie*, [w:] *Rodzina. Diagnoza, profilaktyka i wsparcie*, red. K. Duraj-Nowakowa, U. Gruca-Miąsik, Rzeszów 2009, s. 80–81; A. Bławat, *Potrzeba obecności ojca w rodzinie*, „*Studia nad Rodziną*” 2 (1999), s. 93–99.

³⁷ Por. C. M. Cekiera, *Kościół wobec patologii społecznych*, [w:] *Kościół w czasach Jana Pawła II*, dz. cyt., s. 273–286; J. Fudała, *Rodzina z problemem alkoholowym*, Warszawa 2007, s. 2–6; J. Mastalski, *Chrześcijanin wobec agresji w rodzinie*, Kraków 2006, s. 112; *W trosce o rodzinę. W poszukiwaniu prawdy, dobra i piękna*, red. M. Ryś, M. Jankowska, Warszawa 2007.

do kręgów kolejnych współmałżonków. Wpływa to znacząco na zaburzenia wychowawcze, ponieważ szczególnie dzieci gubią się, tracą orientację, kto jest ich rodzicem, kto sprawuje nad nimi opiekę i kontrolę, a także kto ma prawo przekazywania im określonych reguł zachowania³⁸.

Należy również zauważyć, że słabsze niż wcześniej okazują się odniesienia rodziny do *sacrum*, stopniowe odchodzenie rodziny od sfery *sacrum* do *profanum*³⁹. Obniża się świadomość sakramentalnego charakteru małżeństwa, a także rozumienie małżeństwa jako przymierza, którego gwarantem trwałości jest sam Bóg. Rodzina pełni nadal funkcję religijną w społeczeństwie pluralistycznym, ale wyraźnie zmienia się jej charakter⁴⁰.

Z powodu wielu czynników, które negatywnie wpływają na samą rodzinę oraz zachodzące w niej znaczące przemiany, duża liczba rodziców z trudnością realizuje funkcje opiekuńczą, wychowawczą i religijną⁴¹. W obecnej rodzinie zauważalnych jest również wiele toksycznych zjawisk, jak alkoholizm, narkomania, hazard, uzależnienie od internetu czy gier komputerowych, nadmierna troska o ciało i wygląd zewnętrzny⁴². Wymaga to podjęcia systemowej terapii przez takie rodziny, które w miarę realizacji procesu terapeutycznego mogą świadomie odbudowywać funkcje rodziny. Zdaniem Jana Pawła II jednym z trudniejszych przejawów niszczenia małżeńskiej i rodzinnej miłości jest przemoc, która przekreśla godność ludzkiej osoby, bowiem zazwyczaj jej ofiarami są dzieci lub osoby chore i słabe. Zwłaszcza za bolesne i niebezpieczne zjawisko należy uznać sytuację wielu kobiet, które stają się ofiarami przemocy⁴³.

³⁸ Por. *Rodzina w kontekście współczesnych problemów wychowania*, red. B. Suchacka, Kraków 2008; R. Doniec, *Kultura pedagogiczna rodziców w ponowoczesnej kulturze. Istota, uwarunkowania, przejawy*, [w:] *Rodzina w kontekście współczesnych problemów wychowania*, red. B. Suchacka, Kraków 2008, s. 214.

³⁹ Por. F. Adamski, *Rodzina między sacrum a profanum*, Poznań 1987, s. 95–120.

⁴⁰ Por. A. Potocki, *Wychowanie religijne w polskich przemianach. Studium socjologiczno-pastoralne*, Warszawa 2007, s. 50.

⁴¹ Por. *Rodzina – w świetle zagrożeń realizacji dotychczasowych funkcji. Szkice monograficzne*, dz. cyt.

⁴² Por. Pełnomocnik Rządu ds. Rodziny, *Raport o sytuacji polskich rodzin*, Warszawa 1998, s. 144–145.

⁴³ Por. LR 14; FC 6–7; E. Jarosz, *Dom, który krzywdzi*, Katowice 2001; J. Mazur, *Przemoc w rodzinie. Teoria i rzeczywistość*, Warszawa 2002; S. D. Herzberger, *Przemoc domowa. Perspektywa*

Przedstawione powyżej różne zjawiska, które negatywnie wpływają na obraz, znaczenie i funkcjonowanie współczesnej rodziny, stają się wyzwaniem, z którymi we współczesnym świecie winny się zmierzyć rodzina, a także Kościół, społeczeństwo, a szczególnie wszystkie podmioty działające na rzecz małżeństwa i rodziny. Ojciec święty Jan Paweł II twierdził, że nawet w obecnym, dość niepokojącym kontekście zarówno społecznym, politycznym, jak i kulturowym, rodzina nadal pozostaje źródłem nadziei współczesnych społeczeństw, narodów i Kościoła. Dlatego zwłaszcza obecnie, gdy rodzina, jej struktura oraz funkcje są wielokrotnie osłabiane i podważane, należy podjąć planowe i konsekwentne działania ze strony państwa, które przez właściwą politykę rodzinną będą wspierać rodzinę, wzmacniając jej strukturę i funkcje⁴⁴. Rodzina jest przecież niezaprzeczalnie wspólnotą, która stwarza możliwość obrony osoby ludzkiej przed różnorodnymi zagrożeniami. Potrzebuje jednak utrwalenia więzi łączących ją z Kościołem i oparcia w jego eklezjalnej i sakramentalnej strukturze.

psychologii społecznej, Warszawa 2002; G. Fluderska, M. Sajkowska, *Problem krzywdzenia dzieci. Postawy i doświadczenia dorosłych Polaków. Raport z badań*, Warszawa 2001.

⁴⁴ Por. *Dzisiejsze aspiracje katechezy rodzinnej. Problemy i wyzwania*, red. J. Stala, Kielce 2005; *Rodzina. Bezcenny dar i zadanie*, red. J. Stala, E. Osewska, Radom 2006; J. Stala, *Katecheza o małżeństwie i rodzinie w Polsce po Soborze Watykańskim II. Próba oceny*, Tarnów 2004; E. Osewska, J. Stala, *W kierunku katechezy rodzinnej*, Kielce 2003; *Drogi katechezy rodzinnej*, red. E. Osewska, J. Stala, Poznań 2002.

Summary

Family of the 21st Century in the Perspective of Teaching of John Paul II

The Second Vatican Council brought a new dynamism in directing the Church towards marriage and family. After Vatican II John Paul II frequently has presented family issues in his speeches, catechesis and written documents supporting not only the theology of family, but also the pastoral care of marriage and family. Pope has developed a vision of the formation towards marriage and family as a special type of "community". The whole life of this "community" is based upon the sacramental meaning of the family, and therefore receives a special consecration. Human love, especially love in marriage and family prolongs God's love. Parents are commissioned by God to give their children not only the gift of life, but also the gift of faith. John Paul II objectively looked at the situation and role of the family, so in his teaching he has been pointing ways of strengthening families being destroyed by death civilization.

Keywords: John Paul II, theology of marriage and family, pastoral care of marriage and family

Rodzina XXI wieku w perspektywie nauczania Jana Pawła II

Sobór Watykański II przyniósł nową dynamikę, ukierunkowując Kościół na małżeństwo i rodzinę. Jan Paweł II często przedstawiał zagadnienia związane z małżeństwem i rodziną w swoich przemówieniach, katechezach i dokumentach, wzmacniając nie tylko teologię rodziny, ale także troskę pastoralną małżeństwa i rodziny. Papież rozbudował wizję formacji przygotowującej do małżeństwa i rodziny jako szczególnej wspólnoty. Całe życie tej wspólnoty jest bowiem oparte na sakramentalnym znaczeniu rodziny, zatem otrzymuje szczególny rodzaj uświęcenia. Ludzka miłość, a zwłaszcza miłość małżeńska i rodzinna, przedłuża miłość Boga. Rodzice są przeznaczeni do udzielania swoim dzieciom nie tylko daru życia, ale także daru wiary. Jan Paweł II obiektywnie patrzył na sytuację i rolę rodziny, dlatego w swoim nauczaniu wskazywał sposoby wzmacniania rodzin niszczonych przez cywilizację śmierci.

Słowa kluczowe: Jan Paweł II, teologia małżeństwa i rodziny, troska pastoralna

Bibliografia

- Adamski F., *Rodzina między sacrum a profanum*, Poznań 1987.
Badinter E., *XY – tożsamość mężczyzny*, tłum. G. Przewłocki, Warszawa 1993.
Bauman Z., *Globalizacja: i co z tego dla ludzi wynika*, przekł. E. Klekot, Warszawa 2000.

- Bezpieczeństwo rodziny w okresie transformacji ustrojowej*, red. H. Górecka, Olsztyn 1998.
- Bławat A., *Potrzeba obecności ojca w rodzinie*, „*Studia nad Rodziną*” 2 (1999), s. 93–99.
- Bołoz W., *Promocja osoby w rodzinie*, Warszawa 1998.
- Borutka T., *Prawa osoby ludzkiej podstawą życia społecznego w świetle nauczania Kościoła*, Kraków 2000.
- Co Jan Paweł II mówi o zjednoczeniu Europy, układ i oprac. P. Dyrda, tłum. E. Rogowiec, Kraków 2003.
- Cudak H., *Funkcjonowanie dzieci z małżeństw rozwiedzionych*, Toruń 2005.
- Czamara W., *Przemiana religijno-moralna współczesnego człowieka w nauczaniu Jana Pawła II*, Poznań 1997.
- Departament Badań Demograficznych GUS, *Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski do 2007 roku, notatka informacyjna*, Warszawa 2007.
- Drugi katechezy rodzinnej, red. E. Osewska, J. Stala, Poznań 2002.
- Dyczewski L., *Polacy w Bawarii. Tożsamość etniczno-kulturowa. Wchodzenie w społeczeństwo niemieckie*, Lublin 1993.
- Dyczewski L., *Tożsamość społeczno-kulturowa w globalizującym się świecie*, „*Kultura i Społeczeństwo*” (2000) nr 1, s. 27–42.
- Dzięcielska-Machnikowska S., *Jak żyją bezrobotni III Rzeczypospolitej*, Łódź 1993.
- Dzisiejsze aspiracje katechezy rodzinnej. Problemy i wyzwania, red. J. Stala, Kielce 2005.
- Fluderska G., Sajkowska M., *Problem krzywdzenia dzieci. Postawy i doświadczenia dorosłych Polaków. Raport z badań*, Warszawa 2001.
- Fudała J., *Rodzina z problemem alkoholowym*, Warszawa 2007.
- Głosić Jezusa – Drogę – Prawdę – Życie, red. J. Misiurek, Lublin 1997.
- Golka M., *Cywilizacja, Europa, globalizacja*, Poznań 1999.
- Gwiazda A., *Globalizacja i regionalizacja gospodarki światowej*, Toruń 2000.
- Herzberger S. D., *Przemoc domowa. Perspektywa psychologii społecznej*, Warszawa 2002.
- Homoseksualizm. Perspektywa interdyscyplinarna*, red. K. Slany, B. Kowalska, M. Śmietana, Kraków 2005.
- II Polski Synod Plenarny (1991–1999)*, Poznań 2001.
- Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska Catechesi tradendae*, 16 X 1979, [w:] *Adhortacje Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1996, s. 5–86.
- Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska Christifideles laici*, 30 XII 1988, [w:] *Adhortacje Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1996, s. 345–480.
- Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska Ecclesia in Europa*, 28 VI 2003, Wrocław 2003.
- Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska Familiaris consortio*, 22 XI 1981, [w:] *Adhortacje Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1996, s. 87–208.
- Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska Pastores dabo vobis*, 25 III 1992, [w:] *Adhortacje Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1996, s. 515–684.
- Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska Vita consecrata*, 25 III 1996, [w:] *Adhortacje Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1996, s. 799–946.
- Jan Paweł II, *Chrystus Nadzieją, która nie zawodzi. Modlitewne czuwanie w Cherry Creek State*, Denver 14 VIII 1993, „*L'Osservatore Romano*” 11 (1993), s. 29.

Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, 1 V 1991, [w:] *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1997, s. 617–702.

Jan Paweł II, Encyklika *Dominum et vivificantem*, 18 V 1986, [w:] *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1997, s. 253–351.

Jan Paweł II, Encyklika *Evangelium vitae*, 25 III 1995, [w:] *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1997, s. 838–987.

Jan Paweł II, Encyklika *Fides et ratio*, 14 IX 1998, [w:] *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, t. 2, Kraków b.r.w., s. 823–920.

Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis*, 4 III 1979, [w:] *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1997, s. 5–76.

Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 30 XII 1987, [w:] *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1997, s. 433–508.

Jan Paweł II, Encyklika *Veritatis splendor*, 6 VIII 1993, [w:] *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1997, s. 703–838.

Jan Paweł II, *Etyka – fundament życia ludzkiego we wszystkich jego wymiarach*, 28 IX 1991, „L'Osservatore Romano” 11 (1991), s. 31.

Jan Paweł II, List do Rodzin *Gratissimum sane*, 2 II 1994 r., [w:] *Listy pasterskie Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1997, s. 247–327.

Jan Paweł II, List Ojca Świętego Jana Pawła II „Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku”, Tarnów 1999.

Jan Paweł II, O cierpieniu. Wypowiedzi Ojca Świętego do chorych i pracowników służby zdrowia (1978–1982), Warszawa 1985.

Jan Paweł II, Od praw człowieka do praw narodów. Przemówienie do Zgromadzenia Ogólnego ONZ, „L'Osservatore Romano” 11–12 (1995), s. 7–8.

Jan Paweł II, *Odwagi! Ja jestem, nie bójcie się*, Poznań 1987.

Jan Paweł II, *Pierwszym prawem człowieka jest prawo do życia*. Spotkanie z parlamentarzystami w rezydencji arcybiskupów w Warszawie (08.06.1991), [w:] *Czwarta pielgrzymka Jana Pawła II do ojczyzny*, „Currenda” (1992) nr 1–3, s. 142.

Jan Paweł II, *Rodzino, co mówisz o sobie? Dokumenty i przemówienia papieskie w Roku Rodziny*, Kraków 1995.

Jan Paweł II, *W waszych rękach znajduje się orędzie Ewangelii życia*. Msza św. na zakończenie VIII Światowego Dnia Młodzieży, Denver 15 VIII 1993, „L'Osservatore Romano” 11 (1993), s. 32.

Jan Paweł II, *Wiara i kultura. Dokumenty, przemówienia, homilie*, Rzym–Lublin 1998.

Jan Paweł II, *Mężczyzną i niewiastą stworzył ich*. Odkupienie ciała a sakramentalność małżeństwa, red. S. Dziwisz, J. Kowalczyk, T. Rakoczy, Watykan 1986.

Karta Praw Rodziny, 22 X 1983, Warszawa 1983.

Kocik L., *Wzory małżeństwa i rodziny*, Kraków 2002.

Kornecki T., *Promocja kultury przez media w nauczaniu Jana Pawła II*, Kraków 2008.

Koszałka H., *Religijność katolików polskojęzycznych w Hamburgu*, Ząbki 2002.

Kościół w czasach Jana Pawła II, red. M. Rusecki, K. Kaucha, J. Mastěj, Lublin 2005.

Majkowski W., *Czynniki dezintegracji współczesnej rodziny polskiej*, Kraków 1997.

Makselon J., *Problem postaw wobec śmierci*, „Roczniki Filozoficzne” 4 (1980), s. 172–181.

- Małżeństwo i rodzina w ponowoczesności. Szanse – zagrożenia – patologie*, red. W. Muszyński, E. Sikora, Toruń 2008.
- Mariański J., *Religia i Kościół w społeczeństwie pluralistycznym*, Lublin 1993.
- Mastalski J., *Chrześcijanin wobec agresji w rodzinie*, Kraków 2006.
- Mazur J., *Przemoc w rodzinie. Teoria i rzeczywistość*, Warszawa 2002.
- Migracja – wyzwanie XXI wieku*, red. M. S. Zięba, Lublin 2008.
- Ministerstwo Polityki Społecznej, *Strategia polityki społecznej na lata 2007–2013*, Warszawa 2005.
- Nowy porządek wolności. Etyka społeczna Jana Pawła II – wizja dla zjednoczonej Europy*, red. Ch. Böhr i S. Raabe, tłum. M. Kurkowska, Kraków–Warszawa 2007.
- Ochrona życia i zdrowia człowieka w nauczaniu Jana Pawła II*, red. J. W. Czarotowski, Warszawa 2006.
- Orędzia Ojca Świętego Jana Pawła II*, t. 1, 2, red. J. Jenot, P. Ślabek, Kraków 1998.
- Osewska E., Stala J., *Éducation religieuse et morale dans une école polonaise dans le contexte des transformations politiques*, „*Studia Pastoralne*” (2012) nr 8, s. 141–148.
- Osewska E., Stala J., *W kierunku katechezy rodzinnej*, Kielce 2003.
- Paweł VI, *Encyklika Humane vitae*, 25 VII 1968, „*Notificationes e Curia Metropolitana Cracoviensi*” (1969) nr 1–4, s. 71–105.
- Pełnomocnik Rządu do spraw Rodziny, *Raport o sytuacji polskich rodzin*, Warszawa 1998.
- Pokrywka M., *Prymat osoby ludzkiej w życiu społecznym*, „*Roczniki Teologiczne*” 3 (2000), s. 209–227.
- Postmodernizm. Wyzwanie dla chrześcijaństwa*, red. Z. Sareło, Poznań 1995.
- Potocki A., *Wychowanie religijne w polskich przemianach. Studium socjologiczno-pastoralne*, Warszawa 2007.
- Problematyka pokoju u papieża Jana XXIII i Jana Pawła II. W 25 rocznicę pontyfikatu Jana Pawła II i 40 rocznicę „Pacem in terris”*, red. J. Lewandowski, Ząbki 2004.
- Przemówienia i homilie Ojca Świętego Jana Pawła II*, red. J. Poniewierski, Kraków 1997.
- Rauscher A., *Jan Paweł II o prawach człowieka*, „*Ethos*” 6 (1993), s. 65–80.
- Religious education / catechesis in the family. A European perspective*, red. E. Osewska, J. Stala, Warszawa 2010.
- Rodzina – w świetle zagrożeń realizacji dotychczasowych funkcji. Szkice monograficzne*, red. W. Korzeniowska, A. Murzyn, U. Szuścik, Katowice 2007.
- Rodzina na przełomie wieków*, red. K. Majdański, Łomianki 2000.
- Rodzina w kontekście współczesnych problemów wychowania*, red. B. Suchacka, Kraków 2008.
- Rodzina. Bezcenny dar i zadanie*, red. J. Stala, E. Osewska, Radom 2006.
- Rodzina. Diagnostyka, profilaktyka i wsparcie*, red. K. Duraj-Nowakowa, U. Grucha-Miąsik, Rzeszów 2009.
- Rodzina. Historia i współczesność. Studium monograficzne*, red. W. Korzeniowska, U. Szuścik, Kraków 2006.
- Stala J., *Der Mensch als Person: Die bestimmende Grundlage für Johannes Paul II. in seinem Bild von der Familie*, „*The Person and the Challenges*” 2 (2012) nr 2, s. 41–59.

Stala J., *Familienkatechese in Polen um die Jahrhundertwende. Probleme und Herausforderungen*, Tarnów 2008.

Stala J., *Katecheza o małżeństwie i rodzinie w Polsce po Soborze Watykańskim II. Próba oceny*, Tarnów 2004.

Stala J., Osewska E., *Anders erziehen in Polen. Der Erziehungs- und Bildungsbegriff im Kontext eines sich ständig verändernden Europas des XXI. Jahrhunderts*, Tarnów 2009.

Stala J., *W kierunku integralnej edukacji religijnej w rodzinie. Próba refleksji nad nauczaniem Jana Pawła II w kontekście polskich uwarunkowań*, Tarnów 2010.

Szanse na wzrost dziecięcości - jaka polityka rodzinna, red. I. Wóycicka, Gdańsk 2005.

Testament społeczny Jana Pawła II, red. J. Kupny, M. Łuczak, Katowice 2006.

W poszukiwaniu katechezy rodziców. Studium teoretyczno-empiryczne. Problemy i wyzwania, red. J. Stala, E. Osewska, Tarnów 2007.

W trosce o rodzinę. W poszukiwaniu prawdy, dobra i piękna, red. M. Ryś, M. Jankowska, Warszawa 2007.

W trosce o życie. Wybrane dokumenty stolicy apostołskiej, red. K. Szczygieł, Tarnów 1998.

Witczak J., *Ojcostwo bez tajemnic*, Warszawa 1997.

Wojtyła K., *Człowiek w polu odpowiedzialności*, Rzym-Lublin 1991.

Wojtyła K., *Miłość i odpowiedzialność*, Lublin 1986.

Wojtyła K., *Osoba i czyn*, Kraków 2000.

Wychowanie na rozdrożu. Personalistyczna filozofia wychowania, red. F. Adamski, Kraków 1999.

Wychowanie rodzinne w teorii i praktyce. Rozwój pedagogicznej orientacji familiologicznej, red. A. W. Janke, Toruń 2008.

Wyjazdy zarobkowe: szansa czy zagrożenie? Perspektywa społeczno-moralna, red. K. Glombik, P. Morciniec, Opole 2005.

Wymiary życia społecznego. Polska na przełomie XX i XXI wieku, red. M. Marody, Warszawa 2007.

Żmuda T., *Postulaty moralno-religijnej odnowy rodziny w nauczaniu Jana Pawła II*, Kraków 2007.

Życie i śmierć. Wyzwania działalności charytatywnej, red. J. Stala, Tarnów 2012.